

mutatta be a Direktórium, amelynek e tekintetben nagyban kezére játszhatott maga Sophie Condorcet⁵, a filozófus özvegye is. De Batsányit azonkívül sok minden vonzhatta Condorcet-hoz, különösen sorsának az övével való hasonlósága. Mint Condorcet, ő is üldözött vad volt s nemcsak a bécsi rendőrség részéről; ő is a börtönben írta legszebb művét, a kufsteini elégiákat; az ő kedves költője is Horatius volt, mint Condorcet-é; mint Sophie az ő Condorcet-ja mellett, úgy állt mellette Gabriella; s népében és az emberi haladásban való hitét öneki sem törhették meg a szenvedések. A könyvet magát Batsányi talán Párizsban szerezte be, a leveleiben többször említett Blanchard nevű könyvkereskedő barátjánál — bár az is lehet, hogy Ausztriában (erre mutatna a könyv árjelzése: 2 forint és 39 krajcár? ha ugyan ez nem későbbi és más kéztől származó bejegyzés?). Szinyei Ferenc Batsányi-életrajza 1121 olyan kötettről tud, amely Batsányi hagyatékából került a Nemzeti Múzeumba; remélhető, hogy Batsányi legújabb magyar kiadói, ha majd a költő prózai műveit is számbaveszik, valamint a hagyaték könyveinek bejegyzéseit, esetleg újabb adatokra lelnek Batsányi és Condorcet, a magyar és a francia felvilágosodás kapcsolatairól.⁶

PIRNÁT ANTAL

DÁVID FERENC: »KÖNYVECSKE AZ IGAZ KERESZTYÉNI KERESZTSÉGRŐL« ÉS ANNAK NÉMET EREDETIJE

A könyv Széchényi-könyvtárbeli példányában, egyik régi tulajdonosától, Szathmári Pap Mihálytól, 1799-ből ez a bejegyzés olvasható: »Ez igen ritka könyv. Egy Anabaptistának munkája és van dedikálva egy erős Sociniánusnak Dávid Ferencnek. Erdélyi Ekklesiái Historiáját világosítja. Flandriai nyelvből fordította Wilini Sándor Varsoviai orvos Dr. Német nyelvre, és Dávid Ferencnek küldvén úgy látzik, hogy ez utolsó fordította Magyarra, és ki is nyomtattatta Heltai által.«

A könyv azóta nem egy irodalomtörténészünk kezén megfordult, de lényegesen többet máig sem tudunk róla. Azok az adatok, amelyeket Szathmári Pap Mihály a fent idézett sorokban foglalt össze, Wilininek Dávidhoz intézett, a könyv elején mintegy bevezetésként közölt leveléből derülnek ki. A levél a következőképpen szól:

A TISZTELENDŐ ÉS
ISTENTŐL TANITTATOTT DA-
uid Ferentz nec, A meg febült Jefus
Chriftufnac, az Isten Fianac Euan-
geliomanac hirdetőiének a diczire-
tes Erdeli Feiedelemnec vdwaraban,
Istennec kegyelmeffeget és Be-
keffeget, azon Jefus Chrif-
tusban, mű Wrunc-
kban.

Szerelmes attyamfia az Wrban: Miert hogy nallunk volt a tißtelendő Gyulai Farcakas, ki ennekem foc vigasztalo dolgokat beßellet, Tudni illic, Miképpen a mindenható Wr Isten a mű Wrunc Chriftus Jefufnac Bent atya, ieles dolgokat czelekőßic Erdelben és

⁵ Sophie Condorcet viszontagságait, nála sokkal idősebb férje miatt és férje mellett a forradalom napjaiban, Romain Rolland is feldolgozta a *Szerelm és Halál játéka* c. drámájában.

⁶ Condorcet nevének s műveinek magyarországi elterjedtségéről több adat is tanuskodik. Martinovics többször hivatkozik — Fraknoi monográfiái szerint — a vele való ismeretségre és levelezésre, ezt azonban éppen olyan nehéz lesz bizonyítani, mint kétségbevonni. Kazinczy egyik levelezője, Dessewffy József, az ő Voltaire-életrajzát idézi egy levelében; Csokonai egyik legszebb verse, a *Marosvásárhelyi gondolatok*, éppúgy mint Kőlcsey *Történeti omozása* tele vannak olyan gondolatokkal az emberiség haladásáról, amelyek legalábbis részben s közvetve vagy közvetlenül Condorcet-től származhatnak — bár az is igaz, hogy nagyjából a felvilágosodás általános gondolkodását tükrözik.

Magyarországban az ő Bét Euangelioma által, Annyira, hogy az ő és az ő áldot Bent fianac a meg febültnece tišta esmereti nyiluan predicaltatic, az Egyhazbeli Bent Ieleknece tišta értelmuel egyetemben, mely dolgon enneké és a töb kerebstyén attyafiacnak nagy lelki őremünc vagyon: Miért hogy mü ittigen, tü pedig amot, a Bent Euangeliom által, az Istenec, az Jéfus Christus attyanac, és az ő meg febült fianac, a mü Wrunc Jéfus Christusnac az igaz Messiafnac, igaz esmeretiben rébéffi leštec a mennyei őrdőkégnec, az őrdőké való bódogfágban.

Ennek okaért Berelmes attyamfia, Miért hogy münket is meg rébéffüt a mindenható Isten, az Jéfus Christusnac Bent Attya, az ő kegyes akarattya Berént: Es münecünc itt e helyen ahol én lakom, egy perdecatorunc fincez, ki az Istenec igeiét és igaz tanyitáffat münecünkce predicallaná, Hanem oluáffáffal kel münemmaguncnac a Bent irásból lelki vigasztalást vennünc, ezért közben vöttem egy irást előmben, mellyet egybe gyüytöttenece alfo Nématorfágban valami kerebstyeni tudos attyafiac és Martiromoc a mü Wrunc Jéfus Christusnac Kerebstségeröl, Es az Antichristusnac maymozaaffarol: Eßt az irást ezokéért előmbe véuén, Flandriai nyelwből tišta Nemet nyelwre fordítottam, küldöttem pedig eßt teneked Berelmes attyamfia, ez végre, hogy aßt kinyomtatassad tü nallatoc: Mert a k nywnyomtatoc münallunc minnyáian babanassoc, és gyüldölic az Wrunc igaffagat. E reménfégnben vadioc kedig, Hogy ha te Berelmed ki nyomtattya, előber aßt meglátuán és meg iobbituan, Hogy itt e tartományokban, és egyéb orfágokban is, az Istenec valasztottinal igen haßnos és gyümdölecze leßen, Kic a Nemet és a Magyar nyeluet tudíác. A iambor és tudos emberec, kic eßt az irást egybe gyütdöttenece, Alfo Nématorfágban, igen io haßnaiát vöttéc az ő munkaioknac, Mert az igaffagnac vallaffaban alhatatoffan meg maraduán, a Martiromagnac Bent coronaiual fockan ő közülec meg coronastattanac, Es az áldot Istenec, a mü Wrunc Christus Jéfus attyánac, Es az ő áldot meg febült Bent Fianac igaz esmeretiben kimultanac ez világból. Mert amá Babiloniai nagy Parázna, az vndogfagos Antichristus meg őtte az artatlanokat. Te Berelmed enneké, vgy mint esmeretlenec, meg boczaßfon, hogy erre mertem Berelmedet inteni. Mert az én buzgó lelki kéuánfagom, Hogy mindé emberec iuthatnánac az Wrunc igeinec és igaffágánac esmeretire: Es hogy igazan meg esmerhetnece az egy igaz és bizony Istent, a mü Wrunc Jéfus Christusnac Bent atyát, Es ennek az ő áldot meg febült Fiát, az igaz Meßfiast, Melly tišta esmeretben ezac ál az őrdőc élet. Iohan. 17.

Erre is kérlec Berelmes attyamfia, Hogy ha valami irást adtatoc ki vgyan ezen eduóßféges dolgokrol, hogy te Berelmed münecünkce azzokból réßt tegyen, akar Nemet, s akar deác nyeluen legyenec, Kerebstyéni hálaadással veßüc azzokat te Berelmedtöl, és kéß pénzzel meg füzettyüc valakinec mondia Berelmed, hogy az arrát le tegyüc.

A mindenható Isten legyen tü veletoc, Es meg tarczon tüteket, hogy ő áldot Neue meg Benteltefféc tü általatoc és mü általunc, Hogy őrdőké vduözülheffünc: Amen. Irtam ezeket Warsouaiaban 1569.

eßtendőben 19, napian

Auguftusnac.

A megfebült Jéfus Christusban, az Istenec Fiaban te Berelmes attyadfia:

Wilini Sandor,
Oruos etc.

E levél sok érdekes kérdésre vet fényt. Wilini azért panaszkodik, mert nekik Lengyel országban sem nyomdájuk, sem prédikátoruk nincsen. Ebből nyilvánvaló, hogy Wiliniék a lengyel »unitáriusokkal« Socinus Faustus követőivel nem éreztek közösséget. Hogy unitárius nyomda volt-e ekkor Lengyelországban, azt a rendelkezésemre áll hiányos adatok alapján nem sikerült megállapítanom, de ha sociniánus prédikátor jó lett volna nekik, azt bizonyosan találhattak volna, hiszen ez a felekezet oly erős volt, hogy az 1573 januári varsói országgyűlés már hivatalosan is kénytelen volt elismerni.¹ Wiliniék tehát Dávid Ferencben olyan embert láttak, akinek nézetei már nem azonosak a Socinus és a vele egy híron pendülő Blandrata György nézeteivel. Az 1578-as események gyökerei (Blandrata áruló szerepe Dávid bukásával kapcsolatban) tehát már az 1569–70 körüli időre nyúlnak vissza.

Melyek voltak azok a »vigasztaló dolgok«, melyeket Wilini Gyulai Farkastól hallott, és amelyek alapján Dávidot joggal a maga emberének érezhette? Valószínűleg Dávidnak 1569-ben megjelent *De Regno Christi Liber primus*, *De Regno Antichristi Liber secundus* c. latinnyelvű munkájáról értesülhetett, mely műhöz, mint már a címlap is hirdeti: »Accessit tractatus de paedobaptismo et circumcissione«.

¹ Jakab Elek: *Magyar-lengyel unitárius érintkezések. Századok*, 1892.

Ez a tractatus már kifejezetten anabaptista tartalmú; elveti, a pápa, az antikrisztus találmányának minősíti a gyermekkeresztelést, lényegében ugyanazon megfontolások alapján, mint a Wilini által megküldött könyvecske, de gondolatmenete, felépítése attól teljesen független. Dávid 1569 augusztusa előtt valószínűleg már meg is jelentette. Különben anabaptista jellegű tanítások már korábban is találhatóak nála. Érdekes, hogy a szintén 69-ben megjelent *Predikatiokban* pl. a gyermekek keresztelésének kérdéséről ugyan még nem beszél, de a tudatos hitet már itt is a keresztesség előfeltételének tekinti, ezzel pedig a gyermekek nyilván nem rendelkezhetek. Ez lesz majd a *Tractatusnak* és a *Könyvecskének* is legfőbb érve a gyermekkeresztelés ellen. Hogy ezek a tanok hamarosan és széles körben elterjedtek, azt számos adat bizonyítja, melyeket a szakirodalom eddig figyelmen kívül hagyott. Leleszi János jezsuita pl. 1579-ben a következőket jelenti rendje generálisának: *Et quoniam hic baptismus penitus Francisco Davide extinctus fuerat, adhuc ante eius iudicium (Dávid elítélésére céloz) coeperam explicare eius necessitatem. Scio una die statim a concione duodecim adoloscenscentes, frequentissime tres baptizatos.*²

A jezsuiták leveleikben még sokszor említik a 70-es évek végén, 80-as évek elején, hogy adoloscenscentes keresztelnek meg. Ha a szón csak 10–12 éves gyermekeket értünk, akkor a 60-as évek végére kell tennünk az anabaptista tanok erdélyi elterjedését. De a szó eredetileg serdülő ifjút jelent, így lehet, hogy a mozgalom már korábban kezdődött. Kétségtelen, hogy 1567 februárjában Méliuszék már állást foglalnak az anabaptizmus ellen.³ Nem lehetetlen, hogy Dávid ilyen jellegű tanokat már 1566-ban is hirdetett, hiszen Servet és a radikálisabb itáljai antitrinitáriusok is mind ilyen nézeteket vallottak, és az sincs kizárva, hogy Dávid 66–67 körül egy Erdélyben már meglévő lappangó anabaptista népmozgalommal találta meg a kapcsolatot. Ezt látszik bizonyítani Arator Szántó István egy 1581-ben írt levele. Az ismert jezsuita az erdélyi értekezésekről beszél: *Haereses quae in hoc regno grassantur quatuor sunt principales: Lutherana, Sacramentaria, Anabaptistarum et Trinitariorum.* (Ez utóbbi a Blandrata-féle unitárius.) *Lutherana per Saxones circa annum Domini 1541, quando Buda et Strigonium perierunt, fuit introducta. Sacramentaria et Anabaptistarum non multo post eisdem. Trinitaria introducta est circa annum Domini 1560 per Georgium Blandratam, medicum Patavinum.*⁴

Támogatná ezt az is, hogy abból az időből, amikor Arator az anabaptizmus erdélyi elterjedését teszi, felvidéki, sőt alföldi anabaptistákról határozott értesüléseink vannak.⁵ Kétségtelen, hogy az erdélyi anabaptizmus, illetve Dávid anabaptista jellegű tanainak kérdése, további alapos kutatásokat kíván, és lehet, hogy érdekes meglepetésekkel fog még szolgálni, de térjünk vissza magára a *Könyvecskére*.

Mint láttuk, Wilini azzal a céllal küldte meg Dávidnak, hogy nyomtassa ki lehetőleg német nyelven is, hogy így az ő lengyelországi hitsorsosai olvasmányhoz jussanak. A lengyel anabaptisták, de még unitáriusok között is, valóban sok volt a német. A katolikus reakció és a protestáns ortodoxia üldözése elől menekülő német szabadgondolkodóknak valóságos gyülekezőhelye lehetett a viszonylag szabadabb lengyelország, ahol 1556 óta törvény biztosította, legalábbis papíron, hogy minden nemesember oly vallást fogadhat el, s házában olyan isteni tiszteletet tarthat, amilyen lelkiismeretével megegyezik, csak hogy az a Szentírás alapján alapuljon.⁶ Tudjuk pl. azt is, hogy a kolozsvári unitárius százszó német prédikátorait a XVI. század végén és a XVII. század első felében többnyire Lengyelországból hozták. Wilini levele valószínűvé teszi azt is, hogy az anabaptizmus főleg a lengyelországi németek körében terjedt el, hiszen annak sem lett volna akadálya, hogy lengyel nyelvű kéziratot küldjön Dávidnak, és lengyel nyomtatványokat rendeljen tőle. Az akkori élénk lengyel-erdélyi kapcsolatok mellett könnyen találtak volna Kolozsvárott is lengyelül értő embert, aki a fordító vagy korrektor szükséges munkáját elvégzi.

A Wilini küldötte műnek eddig csak magyar kiadását ismertük. Most sikerült megtalálnom a szintén Heltai nyomdájában, valószínűleg a magyarral egy időben készült német kiadásnak is egy jelentékeny töredékét, s ennek alapján érdekes következtetéseket vonhatunk le Dávid fordítói módszereire.

A *Könyvecske* flamand eredetijét sajnos nem ismerjük. Nem tudjuk, kik voltak azok a „nemely jámbor tudós emberek... kik annakutánna mártíromságot szenvedtenek Alsó-Németországban”, és akik a könyvet eredetileg összeszerkesztették. A magyar szövegből annyi derül ki, hogy 1535, a münsteri anabaptista plebejus forradalom után keletkezhetett a flamand szöveg, oly időben, amikor a mozgalom már hajlamos volt bizonyos fokú meg-

² *Fontes Rerum Transsylvanicarum*. I. 71. l.

³ Kis Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. 557, 597. l.

⁴ *Fontes Rerum Transsylvanicarum*. I. 185. l.

⁵ Révész Imre: *Debrecen lelki válsága*. 7, 11. l.

⁶ Jakab Elek: *I. m.* 300. l.

alkuvásra és igyekezett beilleszkedni a fennálló viszonyok keretei közé. A könyv tisztán teológiai szempontból vizsgálja a gyermekkeresztelés kérdését és igyekszik elhatárolni magát a forradalmár anabaptistáktól, akiket erősen elítél.

Természetesen a katolikus és protestáns egyházaknak nem tesz engedményeket, de a fejedelmeknek igyekszik bebizonyítani, hogy az anabaptisták igenis jámbor, engedelmes alattvalók. Mindjárt az első fejezetben ismerteti az anabaptisták elleni vádakait, melyek között a legsúlyosabb, hogy az anabaptisták háborúkat, nyugtalanságot, ma azt mondanánk, forradalmakat keltenek: »Miképpen ebt meg láthattyc a Szaboc kiralyanac hiftoriaiban és oluahattyc az Münster varofnac el veßbéffenee lött dolgaiban.« Mely vádakát cáfolva többek között a következőket írja: «Hogy pedig viðbakereßtelkedéfnec és olly tudomnanc mondiac az igaffagot, melly által ez utolsó vðdöben soc zur zauar, egyenetlenfég egybe veßbés, botrankozás 2c tamadot legyen az Euangeliom allat, Ez ßinte ollyá rongyos ellen vetés mint ßinte az elfö. Mert az igaz Anabaptistác* (Mert voltanac hamiffac is, Gonoß latroc, Fejedelmfégvtalóc Haborufág tamaßtoc, Paraznac etc, kiknec nem fociuc mü parttyokat, Lám az Apostoloc közet is Iudas volt) Iambor és ßent emberec voltanac, kie meg ertüen az Wr Ístenec igiéit, à Papat Antichriftufnac esmertéc lönni, és minden ö emberi leleményeket meg vtaltác és meg vetettéc, A többi közett a kis gyermekezeknec kereßtfégét is. Ezeket igen meg gyüldölte az ördeg, Miért hogy az ö vndokfagos Antichriftufnac orßagat meg kezdettéc haborítani és ßaggnati: Es czoda képpen kezdette azzokat vldözni és kergetni: Es az ö Pápaia és Papiai Barati által a Feiedelmeket meg gyontatuán, meg bolonditot nagy sokokat közzülec, Es soc ezereket meg ßitenec a ßentekben, külemb külemb fele röttenetes halálockal, È ßin allat, Müuel hogy Anabaptistác, paráznác, haborufág-tamaßtoc etc, Maga öc ßegényec nem azzoc vóltanac, Hanem Iften féld, ßent iamboroc és igaz kereßtyéneec, kiknec iambor tárfai vgyan moßtan is azzoc.

Ebt pedig nem csak à Papánac piléßtes serege müuelte. Hanem azzoc is kie igen düczekednec à ßent Euangeliomnac neuéuel. Es vgy lött, Hogy egyniháni parazna és haborufág tamaßto latorét minnyaián a sok iamboroc, kegyetlen vldözéßben voltanac, és meg ölettenec, Nö czac férfiac Hanem soc ezer ártatlá aßßonyiallatoe és leanzók is. Mert valakie à papanac rétes Iftenét meg vtaltác és à gyermekökneec kereßtféget meg vetettéc, Azzokat mindjarast meg eretnekeßtéc ßidalmaßtác átkoßtác, kergettéc és meg ßitéc. Anabaptista vgy mondottác, Ezokaért meg kel ölni. Ez ellen nem tehetet senki: Maga meg hallod ennec vtanna, Minemü ßentséges igaz kereßtyéni tudomány legyen az igaz Anabaptistafág.

Mit tehetnec ßegényec, Ha az ördeg ö közikben is hintötte volt az ö maguát, egy nyihány képmutato és gonosß latrokat? Mit tehetet arról ßent Peter ßent Ianos és a töb Apostoloc, Hogy Iudas orw és arulo, és az Miclos Diaconus parazna lator lönn közetec?

A margón: * Hamis Anabaptistác is vóltanac.

** Mint Tygurumban, wittenbergbe és egyebüt.

Ez a beállítás különben ekkor Dávidnak is megfeleltetett. Gondoljuk meg, ebben az időben Dávid még János Zsigmond udvari prédikátora. Ez a helyzet bizonyos korlátokat szab tevékenységének, gondolkodásának. Műveiben óvakodik attól, hogy tanaiból a gyakorlati következtetéseket levonja. Írást írással magyarázgatva igyekszik az elméleti teológia körein belül megmaradni. Ezek között a határok között igen merész gondolkodó, de rajtuk kívül a világ mintha nem létezne számára. A társadalmi és politikai problémák, ha a Szentírás igaz értelmére fény derül, maguktól fognak megoldódni. Jellemzően fejezi ki a gondolatot a *De Regno Christi* egy helyén: »Cadet Assyrus in gladio, non viri, et gladius non hominis devorabit eum. Hoc nunc Christi bellum, ut tantum bestiae regnum, quod tot monarchas contrivit, contratur nunc sola Gedeonis tuba, et lucerna, id est, solo verbo Dei et lustratione spiritus eius.«

A szentháromságtant, mely Dávidnak állandóan legfőbb vitatétele volt, a *Könyvecske* közvetlenül nem tárgyalja. Amennyiben mégis említés történik Atyáról, Fiúról, Szentlélekről, felfogása sem a magyar, az is ismert német szövegrészben nincs ellentétben Dávidnak ebben az időben vallott nézetével. Ez ugyan lehet Dávid átdolgozó tevékenységének eredménye is, mely munkára Wilini a levélben kifejezetten feljogosította, kérvén, hogy iratát »megjobbítva« adja ki. Különbön valószínű, hogy Wilini egyetértett Dávid ekkori szentháromságtanával, és azt figyelembevéve válaszította vagy módosította a szöveget, legalább is erre vall az, hogy a levélben örömet fejezi ki a fölött, hogy Erdélyben az Atyaisten és a Fiú tiszta ismerete nyilván prédikáltatik.

Dávid lényegesen valószínűleg sehol sem módosította a könyvet. Feltűnő annak a gondolatnak a hiánya, hogy a pápaságban már megkeresztelteket azért kell újra keresztelni,

mert nem az igazi, hanem a meghamisított, »háromságos, állatos, személyes« istennek nevében keresztelték meg őket először. Pedig a *De regno Christi*-ben ez igen fontos helyet foglal el. Ha Dávid a *Könyvecskét* gyökeresen átdolgozza, ezt a gondolatot valószínűleg szintén beleviszi. Különbözik az ismert német szövegrészletnek megfelelő magyar helyek is igen hűséges fordítást mutatnak.

A könyv dialógus formájában megírt vitáit a gyermeckeresztelés ellen. A mester és az anabaptista prédikátornak készülő tanítvány beszélgetnek. Irodalmi szempontból különösen a mű legeleje sikerült igen jól. A tanítvány panaszkodik, hogy, bár szülei prédikátornak szánták, de látva azok munkájának nehéz és hálátlan voltát, már-már arra gondol, hogy »elhagyom a skólát és vargává leszek«. A mester erre megkérdi, hogy mi az oka ennek az elkeseredésnek? A tanítvány elpanaszolja, hogy annyi »eretnekezést kiáltnak a szegény jámbor prédikátorokra, hogy ugyan irtózom belé: ezt nemcsak a pápások művelik, hanem azok főképpen, kik az evangéliumot színtelen forgatnak«. A beszélgetésben lassan kibontakoznak az anabaptistákra szórt fő rágalmak, melyek részben teológiai természetűek, részben, mint már idéztem, kifejezetten politikai tartalmúak: az anabaptisták háborúra, forradalomra uszítanak, »gonosz latrok, fejedelemségutálók«. A mester igyekszik megcáfolni ezeket a vádakot. Feleletei lassan valóságos kis értekezésekké bővülnek, a tanítvány pedig csak néhány szóval ismertet néhol egy-egy ellenséges nézetet. A dialógus-forma így az egész könyvön keresztül megmarad, de az első lapok élénkségét többé sehol sem éri el. A befejezésben a tanítvány teljesen meggyőződve az anabaptisták ügyének igaz voltáról, boldogan vállalja a prédikátori hivatást.

Ez volna a *Könyvecske* kerete. Maga a tárgyalás öt fejezetre, »észre« oszlik. Az első a pápások és pápázók három fő rágalmát, »calumniját« ismerteti az »igaz keresztység« ellen. A másodikban megtudjuk, hogy milyen az igazi keresztység. A harmadik a pápa-szerzette gyermeckeresztés gonosz voltát ismerteti. A negyedik részben, mely minket különösen érdekel, mert ennek kerültek elő német töredékei is, mint a mű elején lévő »sommája« a *Könyvecskének* mondja: „Igaz magyarázattal meg ellenezük és vívba veriük a bent írásból ki vött külemb külemb fele monda[ff]okat és peldakat, mellyeket a papá[ff]oc és a pápázóc előnkbe vetnee, és mellyeekel az igaz tudomány ellen tamadnac, akaruan meg óltalmazni az Antichristufnac kereb[ff]ségét, mellyel meg kereb[ff]telic a kis gyermekeczeket.“ Az ötödik rész azt tárgyalja, hogy szükséges-e az »igaz keresztység« és szükséges-e a pápa követői által már megkeresztelteteket újrakeresztelni.

Mint már ebből is látjuk, a könyvben sok ismétlés van. Ugyanazok a kérdések kétszer-háromszor is előkerülnek. A kompozíció bizony néha igen henye. Ezt a lazaságot és bőbeszédűséget a magyar fordítás a némethez viszonyítva sokszor még fokozza.

A *De regno Christi* »Tractatusával«, Dávid megelőző anabaptista jellegű munkájával összehasonlítva, elméletének gazdagodásához ez a mű annyiban járult hozzá, hogy segítségével sikerült végleg leszámolnia a katolikus »eredeti bűn« dogmájával. Tudjuk azt, hogy a katolikus tanítás szerint Ádám bűne minden emberre átszáll. Az ember bűnösnek születik, és ha keresztletlenül hal meg, akár csecsemő korában is, lelke csupán Ádám vétke miatt sem üdvözülhet. Az »eredeti bűnt« csak a keresztység szertartása moshatja le az emberről. Azt hiszem, nem kell külön hangsúlyoznom ennek a tanításnak jelentőségét a középkor ideológiájában. Ezt a katolikus dogmát Luther és részben Kálvin követői is átvették. A »Tractatusban« ezzel a kérdéssel Dávid még nem foglalkozik, nyilván önmaga előtt sem tisztázta még teljesen. A *Könyvecskének* jelentős részét foglalja el a vita ez ellen a dogma ellen. Az egyházi tanítással szemben bebizonyítja, hogy a gyermekek sem jót sem rosszat nem tudva, teljesen ártatlanok, s az ember csak saját tudatos tetteiért, nem pedig ősei bűneiért felelős. A megokolás ugyan még teológiai: Krisztus megváltása szüntette meg Ádám bűnének hatását, de maga a gondolat jellegzetesen humanista, az ember úgy, ahogy a természet létrehozta, tiszta, s a lét nem bűn.

Hogy Dávidék a *Könyvecskét* németül is kiadták, az valószínű volt már eddig is, Wilini levele alapján. Irodalomtörténészeink azonban a német szövegből miadmaig semmit sem ismertek, pedig annak egy jelentékeny része már jóideje hozzáférhető volt.⁷ 1911-ben egy Diodoros Siculus-kötet 1601-ből származó bekötési táblájának szétbontásakor egy XVI. sz.-i románnyelvű énekeskönyv s még hat egyéb nyomtatvány társaságában előkerült Wilini könyv német kiadásának teljes felvágatlan K jelzésű, nyolc levél terjedelmű íve. Sztripszki Hiador és Alexics György, kiadván a román töredéket, ismertették a vele együtt előkerült többi nyomtatványt is, így a Wilini-féle német szövegből is közöltek egy nyolcsoros szemelvényt.⁸

⁷ Mint utólag értesültem, Zoványi Jenő felismerte a *Könyvecske* és a német töredék kapcsolatát, de tudomásom szerint ő sem publikálta.

⁸ Sztripszki—Alexics: *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. sz.-beli román fordításban*. Bp. 1911., A Wilini-töredék ismertetése a 125—26. lapon.

A könyv címét és szerzőjét nem sikerült megállapítaniuk, azt azonban sejtették, hogy kolozsvári nyomtatvánnyal van dolguk. A töredék Todoroszku gyűjteményével együtt az Országos Széchényi Könyvtárba került, ahol időközben egy másik könyv bekötési táblájában még 29. helyesebben 31 levelét találták meg. (Van ugyanis két-két levél, a P és H3, valamint a H és P3 jelzésűek, amelyek elválaszthatatlanul összeragadtak, úgy hogy mindegyiknek csak az egyik fele olvasható.) Olvasható tehát a könyvnek

H jelzésű levelének második oldala,
 H2 jelzésű levele teljesen,
 H3 jelzésű levelének második oldala (erősen szakadozott),
 H4 jelzésű levele teljesen,
 J—J4 « « «
 K—K4 « « «
 L—L4 « « «
 M—M4 « « «
 O—O4 « « «

P jelzésű levelének második oldala.

P2 jelzésű levele (második oldala ragasztófoltok, nyúzások és ráragadt papírok miatt alig olvasható),

P3 jelzésű levelének szintén erősen rongált első oldala, valamint a teljes K íve. K—K4 levelek tehát két példányban is megvannak.

Az ismertett lapok közül a H—O4 jelzésűek a könyv negyedik részéből valók, mint ezt a felső részükre írt cím (Dis Büchieins Vierte Theyl) is elárulja. A P—P3 jelzésűek az ötödik részéből valók. Összevetve a magyar *Könyvecskével*, megállapíthatjuk, hogy a magyar szöveg következő részeinek megfelelője áll rendelkezésünkre:

73. levél	1. oldal	7. sor	—	74. levél	2. oldal	16. sor
74. vagy 75. levél	eleje	—	76. «	2. «	1. «	
(a német szöveg igen rongált)						
79. levél	2. oldal	11. sor	—	84. «	2. «	6. «
87. «	2. «	17. «	—	99. «	2. «	12. «
103. «	2. «	9. «	—	107. «	1. «	11. «
110. «	2. «	8. «	—	115. «	1. «	21. «
119. «	1. «	7. «	—	123. «	1. «	14. «
128. «	1. «	13. «	—	131. «	1. «	10—13. sor

Mint látjuk, a töredék elég tekintélyes. A német szöveg összesen 66 oldal terjedelmű, és kb. 70 oldalnyi magyar megfelelőjét tartalmazza. Az eredetinek ilyen jelentékeny részét ismerve, már érdekes szövegösszehasonlításokat végezhetünk. Teljes biztonsággal megállapíthatjuk a fordító személyét (egyesek kétségbevonták, hogy a könyvet Dávid fordította: Horváth János pl. esetleg Heltaira gondol mint fordítóra⁹) és megismerhetjük fordítási módszereit.

Első pillanatra feltűnik, hogy a fordítás igen pontos. A legtöbb helyen mondatról mondatra megfelel a német szövegnek. Ugyanakkor azonban teljesen magyaros. A kb. 70 oldalnyi szövegben csupán egyetlen példát találtam arra, hogy egy, számomra legalábbis, idegenszerűnek tűnő kifejezést szóról-szóra átvesz a németből:

Jünger : Es treibt die Kindertauffer hart	TANYIT. - A gyermek kerebtelőc erőffen
darauff Das die kinder eigenen glauben	űznec arra, Müuel hogy a gyermekezeűkne
haben (J4b.)	vagyon hitec vagyon. (84)

Több ilyen tükörfelfejezést nem találtam. A fordító tehát ugyancsak otthon volt a magyar nyelvben.

Gyakoribb eset, hogy a fordító túlságosan bőbeszédű. Ez helyel-közzel az értelem rovására is megy. A leggyengébb fordítás ilyen szempontból nem sokkal az imént idézett hely előtt olvasható. A szerző leírja, hogy az igaz hitnek, mellyel a kisgyermek nem rendelkezhetnek, milyen tulajdonságai vannak. A hit tulajdonságait a német és a magyar szöveg egyaránt négy pontba foglalja. Az első pont fordítása még hűséges. A következő pontoknál azonban a két szöveg viszonya így alakul:

⁹ Horváth János: *A reformáció jegyében*. 364. l.

2. Darnach | Rechte hoffnung in die wahrheit Gottes durch Christu zu empfahen alle gütter des himlischen erbtheils.

3. Zum dritten | Vbung in allen christlichen tugenden | Wie die selbigen di Propheten vnd Apostel beschriben | In der furcht Gottes | In Messigkeit | keuschheit | Reinigkeit | Warheit | Gedult etc.

4. Zum vierten | In der chei... chen lieben | vnd allen wercken der barmhertzigkeit | vnd der gerechtigkeit etc.

(14)

2. Annac utánna hoz igaz lelki reméneget, az Wr Iéfus Christusban, az Istenec igaz voltában, reménuén, Hogy az ő Bent ígéletiben igaz és álhataratos leßen, és meg adia mind azzokat, mellyeket meg ígért múnékünk, az ő aldot Bent Fiaban, az Wr Iéfus Christusban, Es hogy az mennyei boldogfágnac örökkégében felvéßen.

3. Harmadbor meg mutattya az igaz hit az ő ereiét Bent Leleknecc általa, minden íófagos czeleködetőknec gyakorlásában, Mind azzokat az íófagokat meg iriac mind a Bent Prophétác mind a Bent Apostoloc.

4. Negyed vttal, meg mutattya magát a kerbtyéni beretőtnecc és az igazságnac, és a békeféséggel valo türesnec minden czelekedetinecc gyakorlásáual. (836, 84)

Ez a laza fogalmazási mód Dávid stílusának egyik jellemző gyöngesége. Horváth János felismerte: »Nem mond ki összegző határozottsággal egy-egy tételt, csak magyarázgatja lankadatlanul az írás értelmét. Még ha beszédét egy summába köti be, akkor is annyira túlhalmozza bibliai szövegekkel, hogy maga a tétel nem jut kifejezésre önállóan.« A bőbeszédű részletek mellett akadnak olyan helyek is, igaz hogy jóval kisebb számban, ahol a terjedősebb német szöveget szerencsésen összefoglalja, megrövidíti.

A legjellemzőbb példát a szöveg szerencsés és alapos megrövidítésére a magyar kiadás 105. levelén látjuk. A mester arra a megállapításra jut, hogy ha a pápázók, feltételezve, hogy a gyermekek a Szentlélek ajándékainak birtokában vannak, részesítik őket a kereszt-ségben, akkor az úrvacsorát is kiszolgáltathatják nekik. A tanítvány erre megjegyzi, hogy az úrvacsorát mégsem adják a gyermekeknek. Idáig a két szöveg pontosan megfelel egymásnak. A továbbiakban így folytatódik:

Meister | Ja recht | Sie seyn drumb zu loben | das sie die kinder nicht zum Abendt-mal des Herrn zulassen : Aber damit zeygen sie an | Das sie kinder für vnuerstendig achten | vnd für die halten | die keynen glauben haben : Wie denn auch solches war ist | Vnd die heilige schrift zeyget solches an | Vnd die erfarenheit beweyset es auch

Jünger | Sie sagen aber | die kindertauffer | das die kinder in der innerlich... schuel durch das heiligen Geyst erleuchtet vnd verstendig gemacht | vnd dazu auch gelernt werden.

Meister | Du hast oben von Iohanne vnd Ieremia gehört | wie sie durch den heiligen Geyst erleuchtet sein worden : Aber diser zweyer ire fürgab kan nicht zu eyner gemeynen regel gemacht vnd gebraucht werden Daz... Welcher Prophet oder Apostel hat ye ein wort von dieser innerlichen schuel gesagt | In welcher Gott | durch seinen Geyst die kinder solt erleuchten vñ leren? Es ist in Gottes wort diese opinion nicht begriffen | Sondern sie ist ein menschliche fantasey vom Antichrist erfunden | vnd aufgebracht. Drumb | So die Kindertauffer | die kleynen kinder für verstendig vnd glaubig achten vnd... ten

MESTER. Ebben igazan czelekeßnec, hogy az Wr vaczoraiait nem östogattyac a gyermekczeknec : Mert aual aßt ielentic, Hogy a gyermekczec tudatlanoc és hit nélkül vlóc : Miképpen hogy igaz is ez : Mert az Istenec ígécie bizonyfagot teßen rólla, Es vgyan bömünkcl meg láttyuc, hogy vgy vagyon. Ezokaért értetlenül czelekößnec a pápázóc, Miért hogy aßt modiac, Hogy a gyermekczeknec hitcc és Bent Lelkecc vagyon, De mind azon által nem östogattyac nekic az Wr Vaczoraiait. Holot azoknac valo az Wr Vaczoraia, kic hißnec, és kiket az Wrnac lelke meg állott és kiket viffel és hordoz és a hiw kerebtyéneckel egy testé teßen.

So thun sie vnrecht | das sie die kinder
des Abendmals des herrn berauben | und
innen des selbige nicht lassen zuckomen.
Denn welche einen rechten glauben in
Iesum Christum haben | vnd durch den
Geyst zu einem leybe mit allē glaubigen
getaufft seyn | Die können nicht von dem
abendmal des Herrn abgewendet werden.
Den | nach dem sie ein leyb vnd ein brodt
mit allen glaubigen seyn | So müssen sie
auch mit den selbigen seines brods theyl-
haftig seyn.

Jüng. Ist auch dieses irchen exempel vor-
handen | Das yemand solches gethan hatte?
(M2 b, M3.)

A részlet megértéséhez azt kell még megjegyezni, hogy Keresztelő Jánosnak és Jeremiásnak a német szövegben fejtegetett példáját a könyv röviddel előbb már egyszer részletesen tárgyalta. Így a fordító e helyen lehetónek tartotta azok teljes kihagyását.

A sokszor igen pontos fordításon megérzik, hogy egy-egy teológiai kérdésnek a század hitvitáiban, nem utolsó sorban magának Dávidnak a harcaiban már kialakult az egészen határozott terminológiája. Különösen sok szó folyt a biblia egyes helyeinek szimbolikus és betűszerinti értelmezéséről. Ez a gyakorlat segíti pl. a fordítót a következő rész megfogalmazásában:

Ist es denn ein figur oder vordild: So
weysets vnd zeugets ein ander ding |
Welches das ware wesen ist | das da
figuriert | gezeyget vnd abgebildet wird.
Denn man kan nicht buchstab auff buch-
staben | Oder eine buchstab auff die andere
buchstab deuten: Denn das were gegen
die eigenschafft vnd rechte art aller figuren
vnd zeychen | vnd gegen den sinn der
gantze heiligen schrifft gethan. Denn zu
rechtem gebürlichem uerstand | der gött-
liche schrifft nach | So mus die buchstab
im Geyst | Vnd die figur oder das abbild
in das warhaftig wesen verwandelt wer-
den | Nemlich auff folgende weise
(K7, K8)

A hitvitázó szenvedély, az a törekvés, hogy mindent határozott bibliai helyekkel bizonyítson, sokszor egészen közvetlenül is megnyilvánul a fordításban:

MEISTER | Es ist war | das Jeremias vnd
Johannes der Teuffer noch im mutter leib
von Gott mit dem heiligen Geyst sein
begabt worden: Aber | was dienen diese
exempel zu der Kindertauff? Gar nichts
vnd in keinen wege. Denn es geschiet
nicht mit allen kindern | Was mit Samuel |
Jeremia vn Johanne dem Tauffer geschiet.
Es ist ein sonderlich vnd wunderlich werck
Gottes | was Gott mit diesen thut vnd
handelt | vñ nicht ein gemeine Regel:
(Jb, J2.)

TANYIT. Vagyoné arról valahol valami
régi példa Hogy valaki eßt művelte volna?

Ha ezokaert példa volt ez è dolog, melly
felől Bent Pál Böl: Tehat más dolgot pél-
dázot és iedzet. Betűt ezokaert betűre nem
magyaráshatni: Mert ez à példazo mon-
daffoknac és Bolláffoknac módiai ellen
vólna. Es ellenkedne az egeß Bent íráfnac
ez ő rendiuel és folyaßfaual: Mert à Bent
íráfnac igaz értelme Berént, és tulaydosága
Berént, Bükfeg, hogy à betűnc az ő ér-
telme, váltoßtafféc lelki értelme. Es az
abraßot arra mennyen, hogy az abraßtat-
tot dolgot meg mutaßfa és értelmünkbe
adia. (94.)

MEST. Az Istennek igeie nem mondia, hogy
ezekne hitec volt: De ez nyiluan valo
dolog, Hogy Istentől meg aiandekoßtat-
tanac Bent Lélecek még annyoknac méhé-
ben: De ezekne pédiáa, mit Bolgal a
gyermeköknec kereßt seghöz? Semmit nem.
Mert ez è priuilegiom e kettőnel volt:
Es hol vagyon Bentírás rólla, Hogy minden
gyermekeknél legyen ez è priuilegiom?
Istenec czodalatos czelekedete ez, à mit
czeleköbik à kettőuel, Nem közenféges
regula avagy Bokás: (80b.)

Jellemző az ismételt kérdés: »Az istennek ígéje nem mondja.« »És hol vagyon szentírás róla?« Érdekesen teszi éleesebbé a német szöveget és Dávid stílusára, szóhasználatára vall a következő hely is:

Jünger | Richten denn die zeychen solches
etwas durch sich vnd in sich aus? (N)

TANYIT. A Sacramentumoc meg holt álla-
toc, Hogy hogy czeleköthetne valamit
ő magokból és ő magoktól? (111)

A magyar fordító egy-egy szóval mindenütt közvetlenül elárulja ellenszenvét a pápás véleménnyel szemben, még ott is, ahol a német szöveg ezt látszólag teljesen tárgyilagosan ismerteti:

Jünger | Lieber Meyster | Erklere mir den
anderen spruch | Welchen die Kinder-
tauffer gebrauchen | jre kinder tauff zu-
bestetigen | Nemlich | da der Herr Christus
zu Nikodemo gesagt hat : Es sey den | das
jeman . . . geboren werde aus dem wasser
vnd Geyst | So wrdt er nicht in das Himmel-
reich kommen. Aus diesen worten schlies-
sen sie | das man die kinder müsse tauffen |
Sonst können sie nicht in das himelreich
komen vnd selig werden | Vnd allhie sagen
dazu etlichen | das dieweil der Herr
Christus in seiner regen das wörtlein
Wasser | vor das wörtlein | Geyst | setzet |
Des halben so können die kinder wol |
auch one den glauben getaufft werden
(K2b, K3.)

TANYIT. Magyarázd meg ennekem az
második bizonyítást is. Mert ebt hozzác
annac vtanna elő, A mit a mű Wrunc
Iesus Christus Nicodemusnac mondot:
Hanem ha valaki Wyonnan bületendic
vizből és lélekből, Nem megyen be meny-
nyeknec országába. Miért hogy kedig Chris-
tus Wrunc à viznec ígétskeiet eleybe veti
az ige léleknec, Abt kotoriac belőle, Hogy
meg kerebtelhetni à gyermekczeket, Noha
ninczen semmi hitec is &c. (89b.)

Azzal az egy kifejezéssel, hogy »azt kotorják ki belőle«, igen szemléletesen és élesen ki tudja fejezni elítélő álláspontját az egész gondolatmenettel szemben.

Még egy érdekes példánk van arra, hogy a magyar fordító feltétlenül széles műveltségű ember volt, aki tudományosan is ellenőrizte a fordítandó szöveget. Az illető hely különben a német, vagy talán már a flamand szöveg szerzőjének olvasottságára, kulturális tájékozódására is érdekes fényt vet. Az M4 jelzésű levélen a szöveg arról szól, persze elítélően, hogy Szent Ágoston a kisgyermekeket is megáldoztatta. Mellette a következő lapszéli jegyzetet találjuk: »Befihe Erasf Rotderodā in seiner Apologia an den Bischoff zu Hispali.« Ehelyett a szöveg helyett a magyar kiadásban a következő van a margóra nyomtatva: Ágoston Barát és Pispoc De Peccat. mer. & remi lib : 1 cap : 20 & alias. Az eredeti szerzője tehát Erasmusból vette ezt az adatot, míg a fordító, ellenőrizve a forrásokat, már nem Erasmus művére, hanem arra a helyre utal, ahonnan azt Erasmus is kiírhatta.

Dávid terminológiájának fejlődését is jól megfigyelhetjük a *Könyvecskében*. Az »igaz hit« ellenségeinek megnevezésére két kifejezést használ: pápások és pápázók. A két szó nem egyszerű szinonima, mint ahogy azt még a Nyelvtörténeti Szótár feltünteti. A »pápások« jelenti az igazi »pápastákat«, a katolikusokat; a »pápázók« jelenti a »pápa majmozóit«, a pápás hit bizonyos elemeit tovább is megőrző protestáns felekezeteket. A két kifejezés közül a »pápás« a reformációkori irodalom szinte minden emlékében megtalálható, a »pápázó« tudomásom szerint csak Dávidnál fordul elő a *Könyvecskében* és a *Könyvecske* után írt műveiben. A német töredék is két kifejezést használ a pápa követőire: »Bepstischen« és »Bepstler«. Sajnos a fennmaradt szövegrészek alapján nem lehet biztosan megállapítani, hogy a két német szó jelentése is olyan határozottan elkülönül-e, mint a magyar megfelelőiké. Akár létezett e jelentéskülönbség a németben, akár nem, Dávid nagyon ügyesen találta meg a két kifejezés magyar megfelelőjét és nagyon elmésen használta fel arra, hogy rámutasson a katolicizmus és a megalkuvó protestantizmus lényegében azonos voltára.

Mindent összegezve megállapíthatom, hogy sem a *Könyvecske* tartalmában, sem a megvizsgált részek stílusában nincs egyetlen olyan elem sem, amelyek alapján kétségbe lehetne vonni, hogy ezt az írást Dávid Ferenc fordította. Ugyanakkor, mint láthattuk, sok olyan részlet van benne, amelyek kifejezetten Dávid nyelvére, stílusára és gondolatvilágára utalnak. Kár, hogy Horváth János nem jelöli meg, melyek voltak azok a nyelvi fordulatok és pápaellenes kifakadások, amelyek őt Heltai *Hálójára* emlékeztették.¹⁰ Közös nyelvi fordulatok kétségtelenül vannak mindkét munkában, de ez természetes is. Heltai és Dávid nyelve között nincsen lényeges különbség. Mindketten elmagyarosodott százszok, mindketten

¹⁰ Horváth János: *I. m.*, I. h.

a magyar nyelvnek ugyanazt, a talán leghelyesebben »kolozsvári köznyelvnek« nevezhető változatát beszélték, s a *Könyvecske* ráadásul Heltai nyomdájából került ki, s így valószínű, hogy átment Heltai korrektori kezén is, amely, tudjuk, nem egyszer módosította a kiadandó művek ortográfiáját és ezzel együtt elkerülhetetlenül egy-két nyelvi, főleg hangtani sajátosságát is. Pápaellenes kifakadások szintén ugyanúgy találhatók Dávidnál, mint Heltainál, sőt a legtöbbjük megvan már az eredeti német szövegben is. Ugyanakkor hiányoznak a műből Heltai jellegzetes stílussajátságai. A fordítás nem irodalmibbá, hanem inkább teológiaibbá teszi az eredetit. Heltai színes képeinek, hasonlatainak, népi szólásainak hiába keressük nyomát a *Könyvecske*-ben. Valóban, Dávid stílusa minden művében szintelenebb, mint Heltaié.

Ami a német szöveg kiadási helyét és idejét illeti, valószínű, hogy a magyarral egyidőben és helyen, tehát 1570-ben Heltai kolozsvári nyomdájában jelent meg. Valószínűvé teszi ezt a már sokat idézett Wilini-levél, de még inkább az a tény, hogy betűtípusai azonosak Heltai német nyelvű nyomtatványainak betűivel, sortöltő mintái pontosan olyanok, mint a magyar kiadásban lévők. A német nyomtatvány alakja és nagysága is megegyezik a magyar változatával.